

лівішим результатом є визначення тих етнокультурних ознак, які свідчать про безперервний розвиток субстратного східнослов'янського населення Лісостепу впродовж всього I тис. н. е., а з другого боку — елементів матеріальної культури, які були привнесені ззовні іраномовним, фракійським, германським, балтським і тюркським населенням.

Основні риси матеріальної і духовної культури східних слов'ян першої та другої половини I тис. н. е. знайшли своє історичне продовження у культурі Давньоруської держави — Київської Русі.

Таким чином, авторський колектив створив фундаментальну наукову працю про слов'ян Південно-Східної Європи в додержавний період. Книга добре ілюстрована і має солідний науковий довідковий апарат. Важливо, що в кожному розділі подано історіографічний екскурс, що надає монографії форми своєрідної енциклопедії про вивчення історії та культури давніх східних слов'ян першої і другої половини I тис. н. е. Монографія відкриває перспективи для дальшого поглиблення вивчення історії та культури слов'ян в Європі.

Все це дозволяє поставити книгу в один ряд з небагатьма працями світового слов'янознавства і підтримати Вчену Раду Інституту археології АН УРСР, яка висунула авторський колектив рецензованої монографії на здобуття Державної премії Української РСР.

І. С. ВІНОКУР

Одержано 3.01.91.

Винничук Л.

Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима

(Перевод с польского В. К. Ронина).—

М., 1988.— 496 с.

Видавництво «Вища школа» видрукувало стотисячним тиражем книжку, присвячену побуту і звичаям греків та римлян. Незважаючи на віддаленість античної доби, вона зацікавила широке коло читачів: монографія Л. Винничук блисквично зникла з полиць книгарень.

У вітчизняній історіографії для масової читацької аудиторії написано чимало праць з античної історії та мистецтва, видано переклади творів багатьох давніх авторів. Однак книжок про те, як проходило пощоденне життя пересічного елліна чи римлянина, у нас надзвичайно мало, і не лише популярних, а й суто наукових. До їх числа належать дві невеликі популярні книги К. М. Колобової та О. Л. Озерецької «Как жили древние греки» (Л., 1959) та М. Ю. Сергієнко «Простые люди древней Италии» (М.— Л., 1964), а також дві наукові монографії — тієї ж М. Ю. Сергієнко «Жизнь древнего Рима» (М.— Л., 1964) і Г. С. Кнабе «Древний Рим — история и повседневность» (М., 1986). Зміст статей збірника «Быт и история в античности», що вийшов друком недавно (М., 1988), в основному присвячено Риму. І це не випадково: в науковій історіографії римський побут досліджено значно докладніше, ніж грецький.

Праці про побут і звичаї античної людності створено здебільшого філологами. Досконально знаючи античну літературу, вони по крихтах зібрали із різних творів свідчення про повсякденне життя, яке не привертало пильної уваги античних письменників, та й у наш час ще досить рідко постає об'єктом історичного дослідження. Тим часом, історію творять окремі люди, а побутові умови відіграють суттєву роль в їхньому житті. Таким чином, цей бік існування людства заслуговує на не меншу увагу, ніж політичні, економічні й культурні колізії того чи іншого етапу розвитку суспільства.

Рецензована праця належить перу одного з найстаріших професорів класичної філології Варшавського університету. Тому не випадково найсильнішою стороною дослідження слід визнати живе звучання віршів і прози давніх авторів, що на сторінках книжки наче самі представляють свій час. Читач разом із ними входить до будинків

людей тієї доби, бачить, як днюють чоловіки, жінки і діти, відвідує гамірні ринки, дружні застолля, мандрує суходолом і морем, читає згортки рукописів, сидить у театрі чи на стадіоні, відпочиває у теремах або на замиській віллі. До найбільш вдалих розділів варто віднести ті, де оповідається про різні свята і видовиська, а також про шляхи і подорожі. Тут не лише багато фактичних даних. Яскраво виступають відмінності у характері давніх греків і римлян.

Водночас не можна не відзначити, що деякі розділи авторові не вдалися. Насамперед сказане стосується грошей, їх виникнення і обігу. Про це написано дуже коротко і поверхово, так що подібні розділи можна було б взагалі не вміщувати до книги, тим паче, що в них чимало фактичних помилок. І це при тому, що нумізмати́ка є однією з найбільш розвинуваних галузей антикознавства. Сумно, коли читачеві повідомляється давно застаріле датування початків карбування монет (близько 700 р. замість середини VII ст.) або наводиться археологічно не обґрунтоване твердження про існування першого монетного двору на Егіні й про вживання, хай і не часте, залізних грошей (у Спарті лише в домонетну добу користувалися залізними засобами платежу, але то були товарогроші). Автор перебільшує міжнародну роль афінської монети, поряд з якою не менш авторитетними були монети Корінфа й Егіни, і навіть побіжно не згадує про надзвичайно важливу роль у обігу кізкінських золотих статерів. З тексту книжки виходить, що перші монети «карбували із сплаву золота із сріблом, з так званого електрону чи білого срібла»,— не зайвим було б пояснити, що це природне об'єднання двох благородних металів, і що взагалі спочатку для монет використовувався той коштовний метал, яким володіла країна. Цим, зокрема, пояснюється карбування срібної монети в Афінах, що мали Лаврійські рудні.

Прикрі помилки є у розповідях про грецьку й римську монетні системи: 1 обол відповідає не 6, а 8 халкам, 1 халк— не 2, а 7 лептам, 4 сестерції— не 10, а 16 асам, 1 сестерцій— не 2,5, а 4 асам.

Невдалим вважаємо і розділ про грецькі імена та прізвища. Він розпочинається хибним твердженням, ніби «Софокл, Алквіад, Аристід, Платон, Сократ— все це швидше не імена, а прізвища. Але вони ніколи не виступають у джерелах разом з якимсь іншим особовим найменуванням». Всупереч цьому твердженню далі в книжці згадується, що в афінських документах належало зазначати також ім'я батька, і читач залишається здивований, яку ж тоді роль воно відігравало при «прізвищі».

Насправді Софокл, Алквіад, Аристід та ін.— це якраз імена, що в епіграфічних пам'ятках і в багатьох літературних творах подаються разом з відкинутими автором «іншими особовими найменуваннями», а саме: у мужчин і незаміжніх жінок вказується ім'я батька, у заміжніх— ім'я чоловіка. Для того, щоб переконатися в цьому, досить відкрити будь-яке зібрання грецьких паписів. Ось, наприклад, надгробний боспорський напис: «Деметрій і Фемістокл, сини Гокона, прощайте» (КБН, № 384). Тут записані імена двох братів та їх спільне «прізвище». Слово «син» нерідко опускалося, тоді ім'я батька чи мужа приєднувалось у родовому відмінку до власного імені. У такий спосіб виникли й наші прізвища типу Іванов, Петров. Крім того, греки нерідко задля уточнення додавали назву батьківщини людині. Тому багатьох письменників і видатних політичних діячів, особливо тих, котрі носили поширені імена, досі називають з такими визначеннями: Олександр Македонський, Деметрій Фалерський, Гекатей Мілетський, Діонісій Галікарнаський, Аполлоній Родоський тощо. З тексту розгляданого розділу виходить, що найменування за батьківщиною було характерним головним чином для рабів, яких часто називали за допомогою відповідного етнікона: Лідієць, Сірієць. Однак відомо, що подібні імена мали і греки, починаючи з архаїчної доби: згадаємо Перса, брата Гесіода, до якого поет звертається у поемі «Труди і дні».

Як мовилось, книжка написана головним чином на літературних пам'ятках, археологічні ж джерела залучені в основному у вигляді хрестоматійних свідчень про розкопки Помпей та Рима. Така традиція описання побуту і звичаїв бере початок у XIX ст. Нагадаємо відомі у російських перекладах книжки Ф. Велішського, А. Магаффі й П. Гиро¹, а також написані в останні десятиліття праці західноєвропейських учених²;

¹ *Велішский Ф. Ф.* Быт греков и римлян.— Прага, 1878.— 670 с.; *Магаффи А.* Древнегреческая жизнь.— Спб., 1879.— 167 с.; *Гиро П.* Частная и общественная жизнь греков.— Спб., 1897.— 538 с.

² *Fracelière R.* La vie quotidienne en Grèce au siècle de Pericles.— Paris, 1959.— 369 p.; *Picard Ch.* La vie dans la Grèce classique.— Paris, 1960.— 127 p.; *Webster T.* Everyday life in classical Athens.— London—New-Jork, 1969.— 192 p.; *André I.* Les loisirs en Grèce et Rome.— Paris, 1984.— 124 p.

такими є згадані вище монографії М. Ю. Сергієнко і Г. С. Кнабе. Однак сучасний розвиток науки вимагає широкого залучення для розкриття порушеної теми різноманітного археологічного матеріалу; він не лише доповнює, а й коригує свідчення античних авторів, твори яких дійшли до нас далеко не в повному вигляді. Цей недолік позначився й на рецензованій праці.

Наприклад, Л. Винничук перебільшує значення мисливства і поширення страв із дичини у греків і, навпаки, недооцінює роль риби. З погляду філолога це зрозуміло, адже зберігся трактат Ксенофонта про мисливство, крім того Платон у «Законах» міркував про користь занять мисливством для юнацтва. Спеціальних же творів про рибальство і рибні страви у щоденному раціоні греків і римлян ми не маємо. На той же час остеологічні матеріали із шарів античних міст Північного Причорномор'я доводять, яку саме рибу їли греки і наскільки вона була поширеною у всі періоди античності. Навпаки, кістяні залишки диких тварин свідчать про вельми незначну роль полювання, хоча умови для нього в Північному Причорномор'ї були більш сприятливими, ніж у материковій Греції. Тому немає жодних підстав для висновку про те, що якась частина греків полювала, аби прохарчуватись. Цікаву цитату з Лукіана про величезний корабель з Єгипту (с. 68) можна було б проілюструвати унікальним зображенням великого єгипетського судна «Ісіда», нещодавно знайденого у Німфеї. В тексті ж присутній малюнок лише одного корабля, що відноситься до раннього етапу грецького мореплавства.

Взагалі у книжці наведено дуже мало зображень речей, що оточували греків у повсякденному житті. Наявні ілюстрації відзначаються випадковим характером, так що від них можна було б взагалі відмовитися. Наприклад, єдина ілюстрація предметів туалету (с. 297), вміщена без пояснення, залишає читача в невіданні, для чого конкретно призначалися ті предмети. До речі, серед них немає такої обов'язкової речі, як люстерко. Тим часом чудові зразки дзеркал у великій кількості знайдено при розкопках. Подібні приклади можна було б значно примножити, але сенс нашого зауваження зводиться до одного: вивчення обраної Л. Винничук теми обов'язково має спиратися на археологічні джерела не меншою мірою, ніж на літературні.

Не все в ілюстраціях задовольняє інтерес навіть не дуже обізнаного читача. По-перше, лише біля небагатьох рисунків зазначено час створення тієї чи іншої пам'ятки образотворчого мистецтва; у більшості випадків цього немає, як немає дат під реконструкціями тих чи інших будівель, наприклад, римської бібліотеки (с. 225) чи театру в Прієні (с. 361), не кажучи вже про авторів тих реконструкцій. Це прикро, тому що в книжці розглядається величезний період історії, від кріто-мікенської до римської доби, й читачеві незрозуміло, який час ілюструє те чи інше зображення. По-друге, майже ніде не зазначено, з якої пам'ятки (вазовий живопис, скульптура, мозаїка) виконано той чи інший рисунок. Тому недосвідчений читач не відрізняє однакові за розмірами рисунки на денцях кіліків V—IV ст. до н. е. й більш пізні мозаїки (пор. с. 51 і 153, 384, 395, 398), а після реалістичних зображень доби класики й еллінізму подивується від «невмілого» рисунка геометричного стилю (наприклад, на с. 341). Не завжди вдало обрані фрагменти тих чи інших пам'яток. Так, на відомому чорнофігурному лекіфі майстра Амасіса показано весь процес обробки вовни: її зважування, прядіння, тkania і складання готових виробів. У книжці ж відтворено 4 жінки, що прядуть, і жодної — за ткацьким верстатом (с. 201). Підпис під рисунком не повідомляє, звідки його взято, і не зовсім правильно його тлумачить: «жінки прядуть і складають покривала». Знаючи, що чоловічі й жіночі плащі являли собою гарно задрapірований прямокутний шматок тканини і відзначаючи схожість орнаменту на хітонах жінок і тих виробів, які вони складають, вірогідніше слід вважати, що вони зайняті виготовленням одягу.

В цілому монографія Л. Винничук заповнює суттєву лакуну в історіографії античності. Відзначені недоліки не можуть затулити численних достоїнств книжки, що в легкій і невимушеній формі оповідає про повсякденне життя тих, хто заклав фундамент європейської цивілізації. На закінчення додамо, що радянські вчені й особливо археологи, що володіють величезним матеріалом про побут різних давніх народів, залишаються в боргу перед нашою читацькою аудиторією, яка виявила такий великий інтерес до царів про буденне й святкове життя Греції та Рима.

М. В. СКРЖИНСЬКА